

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
19-ԲԴ ԴԱՐԻ 70-80-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԸՍՏ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը երեք վարդապետների՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, Մինաս Վահանյանին (Պարտիզակցի) և Արիստակես Տեր-Սարգսյանին (Դեվկանց) հանձնարարեց ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Տարբեր ուղևորություններով մեկնած վարդապետները հրահանգ էին ստացել կազմել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր նահանգների բնակչության, եկեղեցիների, դպրոցների, հողային կալվածքների վիճակագրությունը, նկարագրել ժողովրդի կացությունը, ամոքել նրա վշտերը: Սրվանձտյանցի գործն առավել դժվար էր. նրան հանձնարարվեց երկրորդ անգամ ևս ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Առաջին ուղևորությունն սկսվեց 1878թ. ապրիլի 30-ին: Նոր էր վերջացել ռուս-թուրքական պատերազմը, օղը դեռևս լի էր պատերազմական արհալիրքներով, պետական վերահսկողությունից դուրս ճանապարհներին վխտում էին զինված ավազակախմբերը: Ոտքով կամ ջրով կոնակին, խստաշունչ ցրտին և ամառվա տապին ու խորշակին, մաշքում էր հայկական նահանգներում, կատարում պատրիարքի հանձնարարությունը, Կ.Պոլիս ուղարկում իր կազմած վիճակագրություններն ու հաշվետվությունները: Խանդավառված ռուսական զենքի հաղթանակով, Սրվանձտյանցը մեծ հույսեր էր կապում հայկական խնդրի բարեհաջող լուծման հետ: Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի և Վարչության անդամներին անհրաժեշտ էին ստույգ տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի իրավիճակի վերաբերյալ: Եվ հայրենասեր գործիչը կատարում էր իր առաքելությունը. «Երբեք պատճառ չունիմ դժգոհելու, վասնզի հոժարությամբ գնացի, հոժարությամբ շրջեցա, հոժարությամբ գործեցի: Ո՛չ երկրին անիշխանության օրերը, ...ո՛չ արևն ու անհանգիստ ուղիները և այլն, չկրցան վշտացնել զիս ... ասիական ուղևորի մը կրելիք ամենն ալ՝ կրեցի, բայց երբեք ցավ չզգացի, վասնզի սիրով գնացի...: Հայ եղողը Հայաստանի հողույն վրա ինքզինքը կճանաչե, ինքնզինքը վեհ ու կենդանի կգտնե, փորձեցեք և տեսեք»¹:

Սրվանձտյանցի առաջին ուղևորության արդյունքը եղավ «Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ» աշխատության առաջին հատորը, որը ուղեգրության, հուշագրության, վիճակագրության և ժողովրդագրության ինքնատիպ համաձուլվածք է, Արևմտյան Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի հավաստի նկարագիրը, այդ պատճառով ունի եզակի

¹ Գ. Սրվանձտյանց, հ. II, Երևան, 1982թ., էջ 186-187:

արժեք՝ Առաջին հատորն ընդգրկում է Սամսոն, Պաֆրա, Սինոպ, Ամասիա, Ձիլե, Թոքատ, Սևաստ (Սեբաստիա), Տյուրիկ, Գասման և Բենկա, Ակն, Արաբկիր և Մալաթիա քաղաքների, առաջնորդական թեմերի, հայաբնակ գյուղերի ժողովրդագրությունը, հայ և օտարազգի բնակչության թվաքանակը: Հայերինը տրվում է և ծուխերի քանակով (տունք հայոց) և բնակչության թվով: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս որոշել յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների մոտավոր թիվը՝ 5-ից բարձր թիվ, տատանվում է 8-10-ի միջև: Որպես կանոն քաղաքների բնակչության մեծամասնությունը թուրքեր էին, որովհետև այնտեղ էին կենտրոնացված զորքը, ոստիկանությունը և պաշտոններությունը: Գյուղերում գերակշռում էին հայերը՝ երկրագործները և արհեստավորները: Սամսոն քաղաքը Տրապիզոնի վիլայեթի միութեսարիֆություն էր, ուներ 760 շունչ հայ, 342 հույն և 3670 թուրք բնակիչ²: Փոքր Հայքում՝ Սինոպ, Մարզվան, Ամասիա, Ձիլե քաղաքներում գերակշռողը թուրք բնակչությունն էր, իսկ գյուղերում՝ հայությունը: Մարզվանում կար 6496 հայ, 6874 թուրք, չմայած տարբերությունը մեծ չէր, սակայն հայաթափման գործընթացն սկսվել էր: Ամասիայում տարբերությունն ավելի մեծ էր՝ 5700 հայի դիմաց 9823 թուրք³, իսկ Ձիլեն դարձել էր թուրքական քաղաք, որտեղ 16688 թուրքի դիմաց կար ընդամենը 2012 հայ, որոնք կանգնած էին ծուլվելու վտանգի դիմաց:

Սեբաստիայի վիլայեթի Թոքատ քաղաքում կար 8819 հայ, 2600 հույն և հայ-հոռոմներ (այդպես էին կոչվում քաղկեդոնական հայերը), 906 հրեա և 10.500 թուրք⁴: Իսկ 19 գյուղերում կային 4093 հայ. գյուղեր կային, որ լրիվ հայաբնակ էին, 5 գյուղում թուրքերի թիվը կազմում էր 1025: Ստացվում էր, որ հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 15.512 (հայ-հոռոմների հետ միասին), իսկ թուրքերինը՝ 11.525: Վիլայեթության կենտրոն Սեբաստիա քաղաքում 13.200 հայի դիմաց կար 18437 թուրք, գավառի 35 գյուղերում 13516 հայ և ընդամենը 4183 թուրք. կլորացված հաշվով 3:1 հարաբերություն հօգուտ հայերի⁵: Նույնիսկ երբ գումարում ենք վիլայեթի կենտրոնի բնակչության թվի հետ ($13.200 + 13.516 = 26716$ հայ) և $18437 + 4185 = 22620$ թուրք, հայ բնակչությունը 4000-ով շատ էր թուրքերից: Հետաքրքիր մի հանգամանք. Մալաթիայի մյութեսարիֆության մասին «Թորոս Աղբարի» I հատորում չի նշվում որևէ թիվ. միայն նկարագրություններ, հայաբնակ գյուղերի թվարկում, դարձյալ առանց բնակչության թվաքանակի: Գրականության և Արվեստի

² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 189:

³ Նույն տեղում, էջ 199:

⁴ Նույն տեղում, էջ 216:

⁵ Նույն տեղում, էջ 229:

⁶ Նույն տեղում, էջ 259-261:

թանգարանի Թորոս Ազատյանի ֆոնդում են գտնվում Գ. Սրվանձտյանցի ձեռքով գրված ընդարձակ հաշվետվությունները, որոնք մեծ տարբերություն ունեն «Թորոս աղբարի» I հատորից: Սյուքեսարիֆության մեջ Սրվանձտյանցը թվարկում է 5 վիճակ: *Մալաթիո վիճակը*. քաղաքն ուներ 28.000 բնակիչ, որից 20.000-ը՝ թուրք, 8.000-ը՝ հայ, 75 գյուղերն ունեին 15000 բնակիչ, որից 10.000-ը թուրք, 5000-ը՝ քուրդ: Սիակ վայրն է, որտեղ գյուղական բնակչության մեջ ընդհանրապես հայ չկա: *Աղձաթաղու վիճակը*. քաղաք չունի, 125 գյուղերի 25000 բնակիչներից 20.000-ը քուրդ են, 4000-ը՝ թուրք և 7 գյուղերի մեջ ընդամենը կար 1000 հայ: *Պեհեսնիյու վիճակը*. նույնանուն քաղաքն ուներ 15.000 բնակիչ, որից 13.000-ը թուրք, 2000-ը՝ հայ: Վիճակի 160 գյուղն ուներ 35000 բնակիչ, որից 30.000-ը քուրդ, 4.800-ը՝ թուրք և 5 գյուղերի մեջ միայն 200-ը՝ հայ: *Քյախքեյու վիճակը*. քաղաք չունի, 180 գյուղն ունի 40000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ քուրդ, 7000-ը՝ թուրք և 3000-ը՝ հայ: Հայերն ապրում են 15 գյուղերի մեջ և ընդամենը մեկ եկեղեցի ունեն: Ընդգծելով այդ փաստը, Սրվանձտյանցը շեշտում է. որտեղ գործող եկեղեցի կա, նրա շուրջն ապրող ժողովուրդը պաշտպանում իր հայությունը, իսկ բացակա վայրերում՝ կորցնում: Շեշտվում է նաև մի այլ համաձայնք. նախկինում հայաբնակ բոլորն վայրերն էլ ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնք կամ ավերվել են կամ վերածվել մզկիթի: *Ադիյամանի վիճակը*. բուն քաղաքի 10.000 բնակչից 7.000-ը թուրք է, 2500-ը՝ հայ և 500-ը՝ ասորի: Վիճակում գտնվող 110 գյուղերն ունեին 35.000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ քուրդ, 4.500-ը՝ թուրք, 500-ը՝ հայ, առանց «եկեղեցու և վարժարանի»:

Դրությունը նույնն է նաև Սեբաստիայի վիլայեթի Տյուրիկ գայմագամությունում. «Թորոս աղբարի» I հատորում դարձյալ չի նշվում որևէ տվյալ: Տեղագրված են 13 հայաբնակ գյուղեր, գործող եկեղեցիների, վարժարանների և ուսանողների թվով (դա նշված է միայն 6 գյուղում): Գասման, Ջմարա, Բենկա հայաբնակ մեծ գյուղերը ներկայացված են ավելի ճոխ, քան գայմագամության կենտրոն Տյուրիկը (Տիվրիկ): Բենկան մեկնաբանվում է իբրև Սեմեքերիմ արքայի իշխան Բենիկի կառուցած և սորոգած վայր, այդ պատճառով կրում է նրա անունը: Հայաբնակ այդ գյուղն ուներ երեք գործող եկեղեցի, երկու վարժարան՝ 180 աշակերտ-աշակերտուհիներով: Բենկայի մոտակայքում կային հինգ ավերված եկեղեցիներ: Սակայն չի նշված բնակչության թվաքանակը: Նույն փաստը բացակայում է նաև Ակն քաղաքին վերաբերող հոդվածում, ուր դրա փոխարեն տրված է քաղաքի, նրա մերձակա Ապուչեխ և Կամրկապ գյուղ-արվարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի շքեղ նկարագրությունները: Կամրկապին մոտ է Կաշո գյուղը, որի բնակիչները հարյուր տարի առաջ «տաճկացյալ հայք» են, որոնց

տոհմերը կրում են հայ անուն և տաճկացել են «թրքաց բռնութենն ազատվելու համար»⁷: Թուրքեր կան նաև հայկական բոլոր գյուղերում: Դրանց հայ բնակչությունն ապրում է պանդխտությամբ հայթայթած միջոցներով: Սրվանձտյանցը նկարագրում է այդ գյուղերի և Ակնի հայկական տները, ուր նույն սենյակում գրքերի՝ Սաղմոս և Նարեկ, հետ պահվում են վառող և զնդակ, «տնական անոթ և զարդուց զգեստ, հրացան և սուր միևնույն պատեն կախված»⁸: Սրվանձտյանցը նկատում է, որ քաղաքի և նրա շրջակա 4 գյուղերի աշակերտների թիվն է 762 տղա և 162 աղջիկ: (Չնայած այսօր մեր գյուղերն ավելի փոքրաթիվ աշակերտություն ունեն): Եւ քանի, որ ըստ Արվանձտյանցի, աշակերտներն էին որոշում բնակչության դիմագիծը, ապա սկսվել է հայության դիմախեղման գործընթացը: Ակնի շրջակայքում կային 4 գյուղեր՝ Չորակ, Մուշեղկա, Վանք, Շրգու, որոնց բնակիչները հայ-հոռոմներ էին՝ «քաղկեդոնիկության ավարները» (Արվանձտյանցի դիպուկ արտահայտությունն է) որոնց «ընտանեկան և վարժարանի լեզուն հայերենն է», քահանաներն անգամ հունարեն չգիտեն, ուղղակի օտարները պառակտել են հայ եկեղեցին, որի մի մասում առաքելական հայերն են իրենց ծեսերը կատարում, մյուս մասում՝ քաղկեդոնականները: Ակնի շրջակայքում թվարկվում է 21 գյուղերի հայկական անուններ, որոնց բնակիչները «տաճկացյալ հայք » լինելով պահպանել են հայկական անվանումներ՝ Փակեր, Արգո, Ագրակ, Ապրանք, Աղվորիկ, Սերկևիլ, Դողդուր, Արտոս, Բազմաշեն, Փշատի և այլն:

Թվական տվյալներ չկան նաև Արաբկիրի և նրա շրջակա 15 հայկական գյուղերի մասին: Թվերը վերաբերում են միայն քաղաքում և գյուղերում գործող հայկական եկեղեցիներին, վարժարաններին, սովորող երեխաներին (մանկունք և աղջկունք): Այդ թվերի հետ միասին նշվում է, որ չնայած դրանք Արաբկիրի առաջնորդության թեմն են, սակայն նրանցից տասը ենթակա է Ակնի գայմազամության, որտեղ էլ նստում է մյուդիրը: Փաստելով, որ այդ գյուղերը 5-6 ժամ հեռու են Արաբկիրից, Սրվանձտյանցը նկատում է, որ այդ հանգամանքը հոգևոր առաջնորդի համար ստեղծում է մեծ դժվարություններ և առաջարկում է վարչական բաժանումներին համապատասխան ստեղծել հոգևոր վիճակները: Դրանով ավարտվում է «Թորոս աղբարի» I հատորը, առաջին ուղևորության հաշվետվությունները:

1879թ. ապրիլի 26-ին սկսվում է Արվանձտյանցի երկրորդ ուղևորությունը, որը հետապնդում էր մի քանի նպատակներ: 1878թ. հունիսին կայացած Բեռլինի վեհաժողովը պարզություն մտցրեց բազմաթիվ հարցերում: Ռուսաստանի կողմից ազատագրված

⁷ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 279:

⁸ Նույն տեղում, էջ 280:

տարածքների մեծ մասը վերադարձվեց պարտված Թուրքիային: Դրանց մեջ ամենակարևորը Բարձր Զայքի կենտրոնն էր: Կարմո մահանգի կամ էրզրումի վիլայեթի հայության հոծ զանգվածը ոտքի կանգնեց Արևելյան Զայաստան գաղթելու համար: Այդ հանգամանքն ուներ փոքր ինչ դրական, բայց մեծ չափով բացասական կողմեր. դրական էր, որ Արևելյան Զայաստանը դառնում էր հայության կոնսոլիդացման վայրը, առավել բացասական էր, որովհետև հայաթափ էր լինելու Արևմտյան Զայաստանի ամենահոծ հայաբնակ մահանգը, որը հաճախ անվանում էին էրմենիստան վիլայեթ: Նահանգի հայության գաղթը կանխելու և արգելակելու համար պատրիարք Ն. Վարժապետյանը այնտեղ ուղարկեց դեռ 60-ականներից տեղում մեծ ժողովրդականություն վայելող Գարեգին Սրվանձտյանցին, որի խոսքի ուժն ու ազդեցությունը մեծ էր Կարմո հայության վրա: Դրանից բացի, Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն իբր գործադրելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը որոշել էր կոմիսերներ ուղարկել հայաբնակ վայրերը՝ հայության իրական կացությունը պարզելու և նրանց «չերքեզներից ու քրդերից» պաշտպանելու համար: Կոմիսերներն էին Յուսուֆ փաշան և Աբեդին բեյը. ամեն մի կոմիսերի ուղեկցում էր մի հայ՝ Ազգային ժողովի անդամներ Աղաբեկյան Աարգիս էֆենդին և Խորաճանյան Սանաս էֆենդին: Վերջինիս հետ շրջագայում էր պատրիարքի վստահությունը վայելող Սրվանձտյանցը, որին հատուկ կոնդակ էր տրվել, որ ուղարկվում էր «հայրենիքնին թողնելու դիտումներ» ունեցողներին այդ «նպատակեն հետ կեցնելու և իրենց հայրենյաց մեջ մնալու համար խրատելու և հորդորելու պաշտոնով»⁹: Արևմտյան Զայաստանի այդ գավառների և մահանգների նկարագրությունն ու ժողովրդագրությունը կազմում են «Թորոս աղբարի» II հատորի նյութերը: II հատորը լույս տեսավ 1884թ., ճանապարհորդությունից հինգ տարի անց, որի համար հեղինակը ներում է հայցում, մատնանշելով, որ «ուրեք ուրեք խոտորել է իր ընթացքը և Թորոս աղբոր երգերն ալ իրենց եղանակը փոխած լինին»¹⁰. Դա թափանցիկ ակնարկ էր այն մասին, որ հեղինակը ենթարկվել է զրաքննության և հաճախ կարող է խոսել լոկ ակնարկներով: Սրվանձտյանցի ճանապարհը՝ Տրապիզոնից անցնելու էր Կյումուշհանե, Երզնկա, Կամախ, ապա Խարբերդ: Վերը նշված վայրերը մա սոսկ նկարագրում է, իսկ հիմնական նպատակակետը Խարբերդի վիլայեթն էր և նրա առաջնորդության թեմերը: II հատորի ցուցակներում հեղինակը ոչ մի վայրի հայերի թվաքանակ չի նշում, այլ բավարարվում է հայ ընտանիքների թվով՝ տունք հայոց: Այս հատորում Սրվանձտյանցը նշում է հայության դիմախենդման մի երևույթ՝ եվրոպական երկրների գործակալների «շնորհիվ» տեղի հայերը «եղած կան բողոքական,

⁹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 336:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 324:

կաթուղի, լատին, դարձյալ հայ. հայ և վերստին բողոքական: ...Լատինը ունին փաթերաներ, կաթուղին ունի գերապայծառ, բողոքականը ունին միսիոնարներ: Այս վերջինները շատ են և զորավոր»: Այդ բոլորի համար Սրվանձտյանցը մեղադրանքի իր խոսքն է ուղղում հոգևոր այն առաջնորդներին, որոնք «նախատինք են հայ կղերականության»: Յյուսենյիկ գյուղից սկսվում է հայերի ծուխերի թվարկումը. գյուղ, որն ուներ 418 հայկական օջախ: Խարբերդի 62 հայաբնակ գյուղերում կային 5052 հայ ընտանիքներ: Եթե դա բազմապատկենք ամենափոքր թվաքանակով՝ 8-ով կստացվի 40000-ից ավելի հայ: Այդ 62 գյուղերից միայն Աինմանը և Վարի խոխը չունեին եկեղեցի¹¹, մնացածն ունեին գործող եկեղեցիներ, որոնց շուրջը համախմբված էր ժողովուրդը: Խարբերդից հեղինակն անցնում է Չմշկածագ, որի տվյալները և բավարարվում են հայկական ընտանիքների թվաքանակով: Սակայն ԳԱԹ-ի Թորոս Ազատյանի ֆոնդի իմ հայտնաբերած նյութերի մեջ գտնվում է մանրամասն վիճակագրություն: Հաշվարկներ կատարելուց հետո պատկերը հետևյալն էր. քաղաքում գերակշռողը թուրքական տարրն էր. 1728 հայի դիմաց (առաքելական և բողոքական) կար 4800 թուրք: Իսկ 24 գյուղերում 4958 հայի դիմաց՝ ընդամենը 1327 թուրք¹²: Երբ գումարում ենք քաղաքի և գյուղերի բնակչության թիվն ըստ ազգերի, գերակշռում են հայերը (4800+1327=6127 թուրք, 1728+4958=6686 հայ): Չարսանջակը Խարբերդի նահանգի գաղափարությունն էր, կենտրոնը՝ Փերին գյուղաքաղաքը, առաջին դեպքն էր, երբ կենտրոնում գերակշռում էր հայերի քանակը, 2565 հայի դիմաց տեղում ապրում էին 306 թուրք: Ասկայն Չարսանջակի պեյերը այնպիսի ծանր կացություն էին ստեղծել տեղի հայության համար, որ նրանք դատի էին տվել պեյերին: Թուրքական դատարանի քաջքշուկները հուսահատության եզրին էին հասցրել տեղի հայությանը և նրանք Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ու Ազգային վարչությանն սպառնում էին անհրաժեշտ միջոցառումներ չձեռնարկելու դեպքում գաղթել ողջ համայնքով. «Այժմ տասնապատիկ ծանրացած է մեր դատն ու զրկանքն, մեր կնիկներն ու աղջիկները մերը չեն, էլ մաքի տուրքը մենք կուտանք, հողն աղայինն է, եզն ու քոտինքը մեր, արդյունքն աղայինն է: Աշխարհիս երեսը թռչունն ու մրջյունն իրենց բույն մը ունին, Չարսանջակի ժողովուրդն տուն ու հող չունի... Ալ մեր ինչուն համար է պատրիարք, ինչու՞ առաջնորդ, ինչու՞ համար էկեր ես դու հոս...»: Արվանձտյանցին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է ժողովրդին ետ կանգնեցնել գաղթելու գաղափարից և ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել նրանց գործին ի նպաստ: «Թորոս աղբարում» Չարսանջակին նվիրված

¹¹ Նույն տեղում, էջ 357:

¹² Նույն տեղում, էջ 373-374:

¹³ Նույն տեղում, էջ 525-526:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 387:

հատվածում վիճակագրության մեջ բացակայում է բնակչության թվաքանակը և համեմատությունը այլ ազգերի հետ: Ձգացվում է գրաքննության ձեռքը: Մական ԳԱԹ-ի Թորոս Ազատյանի ֆոնդի III բաժնի գործերի մեջ ես հայտնաբերեցի և հրատարակեցի պատրիարքարանին ուղղված Սրվանձտյանցի տեղեկագրերը, որոնք անհամեմատ ընդարձակ են. նշված է ոչ միայն տունը հայոց, այլև թիվ հայոց, թիվ այլ ազգաց: Թեմ Ա-ում նշված Փերին գյուղաքաղաքից բացի 46 գյուղերում կային 8961 հայեր, ընդամենը 814 թուրք, 224 զըզլապաշ և 10 ասորի, ըստ որում, կային գյուղեր, որտեղ հայ ընտանիքների անդամների թիվը անցնում էր 10-ից: Այսպես, Պասու գյուղը ուներ 25 հայկական տուն, իսկ անդամների կամ շնչերի քանակը 280 էր, կամ Կյոնթեփե գյուղի հայ տների թիվը 40 էր, իսկ շնչերի քանակը 520. բազմաթիվ էին նման գյուղերը: Չարսանջակի Բ և Գ թեմերը (II և III) Մեծկերտի և Խոզաթի գայմագամություններն էին Երզնկայի մյութեսարիֆության ներքո, որը պատկանում էր Էրզրումի վիլայեթին: Այդ հանգամանքը դժվարություններ էր ստեղծում տեղի հոգևոր առաջնորդի համար, որը թուրք պաշտոնեության հետ հարաբերություն հաստատելու համար գտնվում էր անելանելի վիճակում: Նման թնջուկները շատ էին, այդ պատճառով էլ Սրվանձտյանցը համապատասխան առաջարկություններ էր անում պատրիարքարանին, գտնելով, որ հոգևոր կենտրոնները պետք է համընկնեն պետական վարչական կենտրոնների հետ, որպեսզի տեղերի հոգևոր առաջնորդները կարողանային ժողովուրդին հուզող հարցերը լուծելու համար հեշտությամբ հանդիպել թուրք պաշտոնյաների հետ: *Մեծկերտի* թեմի՝ ավանի և 13 գյուղերի հայության թվաքանակն էր 1944, թուրքերինը՝ 270, զըզլապաշներինը՝ 576: Իսկ *Խոզաթի* թեմում գերակշռողը զըզլապաշներն էին: Ավանում և 10 գյուղերում ապրում էին 835 հայ և 1019 զըզլապաշ, թուրքեր չկային:

Խարբերդի վիլայեթի Արդնի Մատենի մյութեսարիֆության ներքո էր Բալու քաղաքը, որի վիճակագրությունը ևս «Թորոս աղբարի» II-ում տրված է շատ համառոտ. ընդարձակ տարբերակը պահպանվում է դարձյալ ԳԱԹ-ի Թ. Ազատյանի ֆոնդում, որը մենք զետեղեցինք Սրվանձտյանցի երկերի II հատորում: 3508 հայի դիմաց Բալուում ապրում էին 3564 թուրք, սակայն թեմի 45 գյուղերում ապրում էին 12715 հայ, 86 թուրք աղա, 212 քուրդ, զազա՝ 291 (212+291=503): Չմայած իրենց փոքր թվին, թուրք աղաներն ու քուրդ պեյերը թափուով սեփականել էին ամբողջ վիճակի հողերը. «Հարյուրեն մեկը հազիվ կա հայոց ձեռքը, զորս կտոր կտոր գնած են: Գեղացի ժողովուրդը աղաներու և պեյերու մարապաններ են. Բալվա մարապայության պայմանն է՝ եզ, գործիք, սերմ, աշխատությունը ժողովուրդենեն, միայն հողը աղայինն է. բերքի տասանորդը (կառավարությանը) տալեն ետքը մնացյալեն հինգեն մեկը աղան կառնու»: Ահա ինչ վիճակի մեջ է մեծամասնություն կազմող հայությունը: Սրվանձտյանցի պարտականությունն էր տալ նաև

Տիգրանակերտի վիլայեթի վիճակագրությունը: Հետաքրքիր է բազմադարյան այդ քաղաքի ժողովրդագրական պատկերը: «Զարմանալի քաղաք է Տիգրանակերտը, ուր կտեսնվին ասիական զանազան ցեղեր և բարբառներ. թուրք, արաբ, ասորի, քուրդ, եզդի, զազա, հույն, հայ, քիլտանի. բազմազան են նաև ի կրոնս. մահմեդականություն իր բաժանմամբ և քրիստոնեություն յուր տեսակներով: Հայք ըստ Հայաստանեայց եկեղեցվո, հայք՝ պապական և պապականք՝ հասունյան և անտի հասունյան՝ լատինականք. հայք բողոքական և բողոքականք՝ երիցական և եպիսկոպոսական, հայ-հռոմք: Ասորիք՝ ըստ նախնի եկեղեցվո, ասորիք՝ պապական և բողոքական. բոլորը բնիկ են և ունեն առանձին եկեղեցականներ և եկեղեցիներ... Բայց հայոց առաջնորդն ամենեն բարձր և գործոն դիրքն ունի իբրև առավելագույն ժողովուրդ ունեցող: ...Բոլոր քրիստոնյա տարրը հայերեն կը խոսին և զիրենք հայ կանվանեն՝ ասորի հայ, քիլտանի հայ, էրմանի հայ և այլն»¹⁵: Տիգրանակերտի վիլայեթի կարևոր մյուս քաղաքային կենտրոններն է համարվում Աղերդը, որին «պատկանում էր պատմական Ասունը և գրեթե այն լեռնագավառաց մեծ մասն»: Հետագայում, նոր վարչական բաժանմամբ այդ վայրերն անցան Բաղեշի կամ Բիթլիսի վիլայեթին: Տիգրանակերտի առաջնորդական վիճակը բաղկացած էր 10 գավառից և գավառակներից և ինչպես վիլայեթի կենտրոնում, թեմերում ևս ապրում էին տարբեր ցեղեր ու ժողովուրդներ. թվով գերակշռող հայերի հետ անընդհատ մշվում է քուրդ և ասորի: Միայն Լըճե գավառում հայերից առաջ մշվում է թուրք, քուրդ, ասորի, նոր միայն հայ: Տիգրանակերտի 10 հայկական թեմերի հայ տների քանակը մոտավոր հաշիվներով մշվում է «5000 տունք հայոց»: Այլազգիների թվի մշում չկա համեմատություն անցկացնելու և հարաբերությունը ճշտելու համար:

Հետաքրքիր է մի հանգամանք. չնայած Սրվանձտյանցը հատուկ հանձնարարությամբ էր մեկնել Կարին, բայց «Թորոս աղբարի» ոչ մի հատորում չկա այդ հայահոծ նահանգի մասին ոչ մի տող: Որոշումները մեզ դարձյալ արխիվ տարան: 1973թ. Գրականության և Արվեստի թանգարանը համալրվեց Կ. Պոլսից ուղարկված նոր մյուսերով, որոնց մեծ մասը Սրվանձտյանցի ձեռագրերն են էին և մեր որոնած՝ Կարինի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը: Այստեղ առանձին մշված են Բասենի, Ղերջանի, Քեմախի, Բայազետի և Ալաշկերտի, Սպերի և Կիսկինի, ապա Էրզրումի և թեմի վիճակագրությունները: Մի առանձին զեկուցման թեմա կարող է լինել, եթե մենք փորձենք համեմատել Աշոտ Մելքոնյանի «Էրզրում» աշխատության ժողովրդագրական փաստերը, որոնք վերաբերում են 19-րդ դարի 20-30-ական թվականներին, Գարեգին Սրվանձտյանցի՝ 1878թ. պատրիարքարան ուղարկած տվյալների հետ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 431:

Նախ՝ էրզրում քաղաքի և նրա գավառի բնակչության թվաքանակը. Սելջուկյանը վկայակոչում է տարբեր օտար աղբյուրներ, բազմաթիվ թվեր համադրում իրար և կանգնում 110.000-ի վրա¹⁶: Սրվանձտյանցի նշած թիվը անհամեմատ տարբեր է. 20.000 թուրք, 14.000 հայ, 350 հույն և 100 պարսիկ, այսինքն՝ 34.500 մարդ¹⁷: Ես չեմ կարող կասկածել Սրվանձտյանցի հաղորդած տվյալների վրա, որովհետև էրզրում-Կարինում նա գործունեություն էր ծավալել դեռևս 1860-ական թվականներին. ի՞նչն էր պատճառը. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո սկսված մեծ գաղթը. այդ առեղծվածը արժե պարզել: Էրզրումի լիվայի գյուղերի մասին խոսելիս, Ա. Սելջուկյանը նշում է երկու խոշոր Նահիեներ (գյուղախմբեր), որոնցից մեկի վարչական կենտրոնը Իլիջա, մյուսինը Սշկալա նշանավոր գյուղերն էին¹⁸: Սրվանձտյանցի ցուցակում դրանք արդեն վարչական կենտրոններ չէին և ունեին խիստ նվազ հայ բնակչություն: Իլիջան ուներ 40 հայ տուն կամ երդ՝ 380 շնչով, 140 թուրք: Իսկ Սշկալան (Աշխալա) նվազել էր, ուներ 8 հայ տուն 70 շնչով և 900 թուրք բնակիչ. թուրքացման գործընթացն ակնհայտ է: Բայց կան նաև սփոփիչ տվյալներ. Իլիջայի նահիեի խոշոր Կան գյուղը Սրվանձտյանցի տվյալներով ևս պահպանվել էր, միայն եթե Սելջուկյանի մոտ (20-30-ական թթ.) գյուղում կար 2500 հայ բնակիչ, ապա Սրվանձտյանցի մոտ նշվում էր 2060-ը և լիվայի այն եզակի գյուղերից էր, որ չուներ ոչ մի թուրք բնակիչ: Կանից հյուսիս ընկած հայկական Սովուք Ջերմուկ (Սառը Ջերմուկ), Շխնոց, Սուտուրկա գյուղերը, 19-րդ դարի առաջին երեսնամյակին նշվում էին առհասարակ «յազգես հայոց»¹⁹, իսկ Սրվանձտյանցի տվյալներով համապատասխանաբար 400, 300 և 700 հայ բնակիչներ ունեին, որտեղ արդեն մուտք էին գործել թուրքերը՝ 70, 300 և 30 թվաքանակով: Կռճկնոց գյուղը առաջին երեսնամյակում, իսկ Քոսյանի «Բարձր Հայք» աշխատության տվյալներով նաև 80-ականներին ուներ 150 տուն հայ, իսկ Սրվանձտյանցը նշում է 18 տուն-210 հայ և 49 թուրք: Սելջուկյանի աշխատության մեջ թվարկած համարյա բոլոր գյուղերը կան Սրվանձտյանցի մոտ՝ Գեղախոռ, Գրիչք, Ումուդում, Երկնիստ, Խաչկավանք, Պատիշեն, Օծնի կամ Ոզնի և բազմաթիվ այլ գյուղեր, թվով 47. չնայած ժամանակի մեծ տարբերությանը (ամենվազն կես դար) էրզրում քաղաքից բացի, գյուղական հայ բնակչությունը գերազանցում է թուրքերին: Նման համեմատություն կարող ենք անցկացնել Դերջանի գավառի բոլոր գյուղերի՝ երկու հեղինակների

¹⁶ Սելջուկյան Ա., էրզրում, ազգային կազմը, հայերի տեղաբաշխումը, մեծ գաղթը, Երևան, 1994թ. էջ 40:

¹⁷ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 510:

¹⁸ Սելջուկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46-47:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 45:

բերած տվյալների միջև²⁰: Սրվամծտյանցը գրում է, որ գավառի ամենամեծ գյուղը Բեգեռիչն է, որի 100 տունը ունի 1050 հայ բնակիչ, բայց զգալի է նաև թուրքերի թիվը՝ 600: Մելքոնյանի տվյալներով ամենախիտ հայկական բնակչություն ունեցող Կարագուլակ կամ Քարագուլակ գյուղը Արվամծտյանցի տվյալներով նշվում է իբրև 17 տուն-200 հայ և 700 թուրք բնակիչ ունեցող գյուղ: Նշելով գավառի թուրքաբնակ գյուղերը, Սրվամծտյանցը նրանց ընդհանուր թվաքանակը նշում է 12.000 հայ և նույնքան թուրք, 6000 քուրդ, 400 հույն: Մեծ տարբերություններ կան նաև Սպեր և Կիսկիմ գավառների երկու հեղինակների բերած տվյալների միջև: Եթե առաջին երեսնամյակին Սպերն ուներ 900 տուն հայ կամ մոտ 5000-6000 շունչ, ապա 70-ականների վերջին մնացել էր 25 տուն՝ 230 շունչ հայ և 300 թուրք: Առաջին երեսնամյակին ամենամեծ գյուղը Չունուտն էր, ապա 80-ականների սկզբին ամենամեծ գյուղը Կարմիրքն էր՝ 1200 շունչ հայերով և ոչ մի թուրք: Գավառի բնակչությունը բաղկացած էր. Ապերում՝ 10.000 թուրք, 2000 լազ, 3000 հայ, Կիսկիմում՝ 5000 թուրք, 8350 հայ, 90 հույն²¹: Բայազետի և Ալաշկերտի ընդհանուր թվաքանակը իր խոշոր հայկական գյուղերով դարասկզբին ուներ խիստ ընդգծված հայկական դիմագիծ, իսկ 80-ականների սկզբին լիովին փոխվել էր ժողովրդագրական պատկերը: Երկու գավառների հայերի թվաքանակը Սրվամծտյանցը նշում է. 13.000 հայ, 20.000 քուրդ, 30.000 եզդի, 1000 թուրք²²: Այդ երկու գավառներում կային ավերված 137 եկեղեցի: Ահա թե որն էր ազգային դիմախեղման պատճառը: Բասենի գավառի Դասան-Կալա քաղաքատիպ ամրոցը դարասկզբին ուներ 10-11.000 շունչ, գերակշռողը հայ բնակչությունն էր, իսկ 70-ականների վերջին 130 հայի դիմաց կար 2000 թուրք: Փաստորեն պակասել էր ողջ բնակչության թիվը, որը ոչ թե ազգային գործոնի արտահայտություն էր, այլ նաև տնտեսական: Սակայն ողջ գավառի համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս հայերի մեծ թվաքանակ. 10.000 թուրք, 6000 քուրդ, 1000 չերքեզ, դրանց դիմաց 18.000 հայ և 200 հույն, նույնիսկ բոլոր մահմեդականներին գումարելու դեպքում, գավառում գերակշռում են հայերը: Եթե այդպես մանրամասն թվարկենք էրզրումի գավառները, կտեսնենք, որ Արվամծտյանցի տվյալներով, անգամ 80-ականների սկզբին ողջ մահանգում հարաբերական մեծամասնությունը կազմում էին հայերը:

²⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 51, Գ. Սրվամծտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 485-487:

²¹ Գ. Սրվամծտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 509:

²² Նույն տեղում, էջ 503: